

Türkiye ve Tütün Ürünleri Salgını: Bir Değerlendirme

<https://www.skb.gov.tr/turkiye-ve-tutun-urunleri-salgini-bir-degerlendirme/>

08.03.2021

Prof. Dr. Recep Erol SEZER

Yeditepe Üniversitesi Tıp Fakültesi

Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı

“Uyum Programı*^{*}, Philip Morris ile Ağırlandırma Endüstrisini birbirine bağlamaktadır. Müşterilerimizin, alışveriş merkezi, kafe, lokanta ve otel gibi ağırlandırma mekânlarında ürünlerimizi keyifle kullanabilmelerini sürdürme nihai amacımız yönünden, ağırlandırma endüstrisi ile etkili işbirliğimiz (etkileşimimiz) kritik bir öneme sahiptir. Yerel veya ulusal düzenlemeler tehdidi sürerken bu ilişki giderek daha önemli hale gelmektedir.” Philip Morris Sigara Şirketinin bir belgesinden alıntı çevirisi (1)

*Uyum programı: Dumansız hava sahası kurallarına karşı avm, kafe, restoran gibi ağırlandırma mekânlarında, sigara içilebilen-içilemeyen bölümler oluşturarak, içenleri ve içmeyenleri tercihlerine göre birlikte ağırlandırma yaklaşımı

Sağlığa zarar veren tüketici ürünlerinin başında tütün ürünleri geliyor. Halen 15+ yaş grubu nüfusunun yaklaşık %30'u sigara kullanan (2), neredeyse tamamı pasif içicilik yoluyla, ya ikinci el ya da üçüncü el tütün dumanından olumsuz etkilenen bir toplum olarak bu salgını izlemeye devam ediyoruz. Hem de sigarayla etkili mücadele edildiğini düşünerek ve pasif içiciliği kanıksamış olarak. Covid-19 korona pandemisinin ikinci altı ayını yaşadığımız bu günlerde, sigara, pasif içicilik ve korona salgınları tüm öldürücülükleriyle ve iş birliği içinde hüküm sürmekte. Sigara kullanım oranları düşmüyor (2), pasif içicilik yaygın, restoran, kafe, otel, çarşı ve pasaj benzeri neredeyse her yerde hava tütün ürünleri nedeniyle kirli. 13-15 yaş çocuklar üzerinde yapılan küresel gençlik tütün araştırmasına göre evlerin yaklaşık yarısında evin içinde sigara kullanılıyor (3). Ülkemizde her gün yüzlerce insanımızı tütün ürünleri nedeniyle kaybediyoruz. Çocuklar ve gençler, kitleler halinde sigara ve aromatik nargile gibi sağlığa zarar veren tüketici ürünlerinin tuzağına düşüyor (3,4).

Amerikan harmanı sigaralarla, sigaranın bağımlılık yapıcı etkisi keskinleşti, öldürücü etkisi arttı.

Dünya ve Türkiye sigara pazarını son 30-40 yılda istila eden Amerikan harmanı sigaralarla, sigaranın bağımlılık yapıcı etkisi keskinleşti, öldürücü etkisi arttı (5). Bağımlılık yapıcı etkisi gizli biçimde güçlendirilmiş bu sigaralar, bir de düşük nikotinli, düşük zifirli, light veya ultralight gibi nitelermelerle tüketicilere sunuldu (5). Tüketici tercihlerini etkileyen bu sigaralar kadınlar ve çocuklardaki başlama oranlarını artırdı. Bu sigaralar, Türkiye’de Ulusal Tütün Tekeli’nin yok edilmesi öyküsünde de önemli bir rol oynadı. Zaman bu sigaraların, amonyak teknolojisi, delikli filtre teknolojisi yaklaşımlarıyla ve diğer katkı maddeleriyle nasıl değiştirildiğini, bu değişiklik sonrası bu sigaraların tercih edilen sigaralara dönüştüğünü, fakat aynı zamanda daha öldürücü hale geldiğini gösterdi (5). Toplum, Türkiye’de de ABD ve diğer ülke vatandaşları gibi aldatılmış oldu. Amerikan harmanı sigaralarla, sigaranın bağımlılık yapıcı etkisi keskinleşti, öldürücü etkisi arttı. **Yeni sigaralarla sigara içenler ömürlerinden artık on yıl değil, ortalama yaklaşık 14 yıl kaybediyor** (6). Son küresel hastalık yükü araştırmasına göre tütün ürünleri dünyada her yıl 8,3 milyon insanı kronik hastalıklar nedeniyle vakitsiz olarak öldürmektedir (7). Bu ölümlerin 1,2 milyonu, evlerde, kafelerde, işyerlerinde, restoranlarda, kafelerde, işyerlerinde ve benzeri diğer yerlerdeki pasif etkilenim (ikinci el ve üçüncü el tütün dumanı) sonucu ortaya çıkıyor.

Pasif etkilenim: İkinci ve üçüncü el tütün dumanı

İkinci el tütün dumanı, sigara içilen ortamda görülen veya hissedilen tütün dumanıdır. İkinci el tütün dumanından kaynaklanan hastalıkların sayısı, yeni araştırmaların sonucu olarak, artışını sürdürüyor. Akciğer kanseri, koroner kalp hastalığı, inme, erken ateroskleroz (damar sertliğinin çocuklukta ve genç yaşlarda ortaya çıkışı), düşük doğum ağırlıklı bebek doğurma, ani bebek ölümü, çocuklarda orta kulak hastalığı, solunum sistemi rahatsızlık belirtileri, akciğer işlevlerinde bozulma, alt solunum yolu hastalığı ikinci el tütün dumanından kaynaklanan başlıca hastalıklardır (8). Astım ve kronik tıkalı akciğer hastalığı da pasif etkilenimle ilişkilidir (8).

Üçüncü el tütün dumanı ise ortama sinmiş duman artıklarını ve bu artıkların iç ortam kirleticileriyle reaksiyonu sonucu oluşan ve ortama sürekli salınan zehirli maddeleri tanımlamaktadır (8). Tütün (sigara) dumanındaki maddeler, duman dağıldıktan sonra önemli ölçüde ortamın duvarlarına, yere, tozlara, eşyalara, giysilere, saçlara tutunur. Üçüncü el tütün dumanı kapsamındaki en önemli maddelerden biri nikotindir. Bir kişi sigara içerek vücuduna

bir sigaradan yaklaşık 1 mg nikotin temin ederken ortama 8 mg nikotin saçmaktadır (8). Bu nikotin ortamdan kaybolmamakta, tozlar dâhil ortamdaki yüzeylere tutunup orada kalmakta ve iç ortamlarda yaygın bulunan diğer kirleticilerle reaksiyona girerek ortama sürekli yayılacak zehirli maddelere dönüşmektedir (8). Tütün dumanının sindiği yerlerde, nikotinin bir iç ortam kirleticisi olan nitröz asitle reaksiyonu sonucu, nitrozamin grubu NNK, NNN, NNA gibi kanser yapıcı maddeler oluşmakta ve oluştukları yerin havasına katılıp orada solunmaktadır. Sigara içilen evler, arabalar, kafe ve restoranlar, pasajlar ve bu pasajlarda yer alan ofis veya dükkânlar gün boyunca ve hatta sigara içilmeyen zamanlarda da kanser yapıcı nitrozamin grubu maddelerin bulunduğu yerler haline gelmiştir. Nikotin, tutunduğu yerlerde ozonla da reaksiyona girmekte, bunun sonucunda, bulunduğu zarar veren çok küçük nano parçacıklar ve toksik aldehytler oluşmakta ve havaya karışmaktadır (8). Nikotinin çevreye saçılması sonucu oluşan bu olaylar sigaranın içilmediği saatlerde de önemli bir üçüncü el hava kirliliği yaratmaktadır. Üçüncü el tütün dumanı kirliliğinin hayvanlarda akciğer kanserine yol açabildiği deneysel olarak gösterilmiştir (8). Özellikle evlerde bebekler ve çocuklar, elleriyle temas ettikleri yüzeylerden bu zararlı ve kanser yapıcı maddeleri almakta, cilt ve ağız yoluyla bu maddeler çocuk vücuduna girmektedir (8). Bu çocuklar kansere yakınlık geliştirerek büyümektedir.

Türkiye sigarayla mücadele ediyor, fakat kullanım oranları düşmüyor

Türkiye’de sigarayla mücadele edildiğini yaygın olarak düşünüyoruz. Çünkü Türkiye 2004 yılında Tütünle mücadelede çok önemli bir uluslararası sözleşmeyi, Dünya Sağlık Örgütü Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesini, gecikmeksizin imzaladı ve TBMM’den geçirerek yasalaştırdı. 2008 yılında, bu alanda 1996 yılında çıkmış olan 4207 sayılı yasanın kapsamını genişletti ve evler dışında neredeyse tüm kapalı alanlarda tütün ürünleri içimini yasakladı. Bu gelişmelere paralel olarak Sağlık Bakanlığı bu alandaki örgütlülüğünü güçlendirdi, illerde il tütün kontrol kurulları kuruldu, yasakları izleme denetim ekipleri oluşturuldu. Hatta sigara içiminin yasaklandığı yerlerde yapılan kural ihlallerini kolayca ve gizlice cep telefonuna bir tıklama ile bildiren Yeşilay’ın Yeşil detektörü gibi yenilikler devreye girdi. Tütün ürünlerinin reklamını, “her ne surette olursa olsun” nitelemesi ile daha 1996’da yasaklamış olan 4207 Sayılı Kanun’da yakın dönemde yapılan bir değişiklikle sigara paketleri reklama aracılık eden renk ve logo gibi unsurlardan da ayıklandı, paketler zararları caydırıcı biçimde yansıtan resimlerle kaplandı. Sağlık Bakanlığı tarafından Alo 171 sigara bırakma hattı, sigara bırakma poliklinikleri (81 ilde 450 poliklinik) kuruldu. Sigarayı bırakmada kullanılan ilaçların bırakmaya çalışanlara ücretsiz verilmesini sağlayan mekanizmalar hayata geçirildi. 4207 Sayılı Kanun gereğince ve 1996 yılından beri televizyon ve radyolar bu konuda eğitici yayın

yapıyorlar. Dünya Sağlık Örgütü, Türkiye'yi, altı önemli stratejinin tamamını uygulamaya geçiren ilk ülke olarak ilan etti. Apaçık ki Türkiye, sigarayla mücadele ediyor. Sigara salgınının sürüşünün araştırmalarla düzenli olarak izlenmesi de son 15-20 yılın önemli gelişmelerinden. Küresel yetişkin tütün araştırmaları, küresel gençlik tütün araştırmaları, düzenli yapılan Türkiye İstatistik Kurumu Sağlık Anketi, özel çalışmalar sigara ve tütün ürünü kullanım oranlarını yaşa, cinsiyete ve diğer bazı faktörlere göre izleme olanağı veriyor. Tütün kontrolü çalışmaları, çok sektörlü hazırlanan ve Başbakanlık genelgesiyle uygulamaya konulan ulusal eylem planlarıyla sürmektedir (9).

Bu çalışmalara rağmen Türkiye'de sigara içme oranları düşmüyor, toplumun yaklaşık %30'dan biraz fazlası, erkeklerin yarıya yakını, kadınların beşte birine yakını tütün ürünü kullanımını sürdürüyor. Son 10 yılda bu oranlarda önemli bir değişiklik yok. Akciğer kanseri, tamamını yakını sigaradan kaynaklanan bir hastalık ve Türkiye'de bir yılda sadece akciğer kanserinden ölenlerin sayısı, Türkiye İstatistik Kurumu istatistiklerine göre, 25.000'i geçmiş durumda. Tütün ürünleri kullanım salgını, çocuklar ve gençlerde, aromatik nargileyi de kapsayacak şekilde büyümüş durumda. 2017 Küresel Gençlik Tütün Araştırmasına göre 13-15 yaşındaki erkek öğrencilerin %23.2'si, kız öğrencilerin %12,2'si her hangi bir tütün ürünü kullanıyor (3). Amerika Birleşik Devletleri'nde 1965'de %42 olarak saptanan yetişkin sigara içme oranı, zaman içinde sürekli ve düzenli olarak azalmış ve 2019'da %13.7 olarak saptanmıştır (10). Türkiye'de de başarıdan bahsedebilmek için böyle bir değişimin gözlenmesi gerekir.

Tütün Endüstrisi salgını körüklüyor, bu körüklemede ağırlama endüstrisi ile işbirliği stratejisi önemli bir yer tutuyor

Koruyucu yasa ve düzenlemelerin çıkmasını engelleme veya geciktirme, çıkarılmış düzenlemeleri hafife alma, düzenlemelerin öngördüğü yeniliklerin hayata geçirilmesine değişik yollarla direnme ve değişime fırsat vermeme, sigara ve tütün ürünlerinin günlük hayatın önemli bir bileşeni olarak devamını sağlama, tütün endüstrinin başlıca stratejileri arasındadır. Türkiye'de tütün endüstrisinin, dünya tütün kartelinin eline geçmesi, tütünle mücadeleyi zorlaştırmıştır. Bu şirketlere karşı ABD'de açılmış davalar, bu şirketlerin salgını nasıl büyüttüğünü ve salgına karşı alınan önlemleri nasıl boşa çıkarmaya çalıştığını insanlığa teşhir etmiştir(11-14). Bu şirketlerin Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) tütün salgınına önlemek için yaptığı çalışmaları nasıl önlemeye çalıştığı da bir uluslararası incelemeyle gösterilmiştir. Yapılanlar, tütünle mücadeleyi zayıflatma sonucu verebilecek akıl almaz girişimleri ve hileleri

yansıtmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri Adalet Bakanlığının 1999'da ABD'de satış yapan şirketlere karşı açtığı dava 2006 yılında karara bağlanmıştır. Bu karar 2009 yılında ilgili temyiz mahkemesince haklı bulunmuştur (14). Davada verilen karara göre, bu şirketler, yasal olmayan yollarla kazançlarını artırmak üzere;

- Sigaranın zarar verici etkilerini en az gösterme, bu konuda gerçekleri çarpıtma ve halkın kafasını karıştırma amaçlarıyla işbirliği yapmışlardır;
- Nikotinin bağımlılık yapıcı etkisini gösteren bilimsel kanıtların ortaya çıkarılmasına yönelik çalışmaları baskılamış veya elde edilmiş sonuçları örtmeye çalışmışlardır;
- Düşük nikotinli ve düşük nikotinli sigaraların bir kandırmaca olduğunu bile bile bunlarla toplumu yanıltmışlardır, bunları zararı azaltılmış ürünler olarak sunmuşlardır.
- Pasif içiciliğin zararlı etkilerini iç yazışmalarında kabul etmelerine karşın, alenen bu zararları inkâr etmişlerdir;
- Davalarda kullanılacak bazı belgeleri tahrip etmişlerdir (14).

Tütün endüstrisinin ağırlama mekânlarında sigara içiminin sürmesi için ağırlama endüstrisi ile iş birliği

Dünya pratiği incelendiği zaman, tütün endüstrisinin kafe, restoran ve oteller gibi ağırlama mekânlarına getirilen sigara içim yasaklarını işlemez hale getirmek için ağırlama endüstrisini ele geçirdiği anlaşılmaktadır(15,16). Tütün endüstrisi, avm, kafe, restoran ve oteller gibi ağırlama mekânlarında sigara içiminin yasaklanmasını önemli bir tehdit olarak değerlendirmiş ve bu tehdite karşı işletmelerde sigara içilebilir bölümler oluşturmayı esas alan uyum stratejisi geliştirmiştir. Buna göre havalandırma sistemleri ile destekli sigara içilebilir bölümler, sigara içilemeyen bölümlerle birlikte oluşturulacak ve müşterilere tercihlerine göre istediği bölümü seçme imkânı sağlanacaktır. Tütün endüstrisinin, ağırlama endüstrisiyle işbirliğini sağlamada, “biz kaybedersek, siz de kaybedersiniz, sigara yasakları size zarar verir” gibi gerçeği yansıtmayan (15,16) savlar kullandığı, kafe ve restoran sektörünün örgütlenmesine katkı sağladığı, onları sigara yasaklarıyla mücadele bir cephe grubu gibi kullandığı bildirilmektedir (15-17).

Philip Morris Şirketi, yasa ve yönetmelikler çıkararak tütün salgınını kontrol etme yaklaşımlarını etkisizleştirmek amacıyla özel ve merkezi bir birim geliştirmiştir. Bu birim tüm ülkelerdeki şirket çalışmalarını desteklemektedir. Bu birimin 1995-1999 dönemi planından bir alıntı, Türkçeleştirilerek aşağıda sunulmuştur (18):

“Sigara kullanım kısıtlamaları, işimize yönelik büyüyen bir tehdittir, sigara kullanımını kabul gören sosyal davranışlardan çıkarmak sigara karşıtlarının desteklediği bir taktiktir. Bu kısıtlamaların artırılmasının arkasındaki itici güç, çevresel tütün dumanıyla ilişkili sağlık riskleri suçlamalarıdır. Bu durum kontrolsüz olarak sürerse bunun sonucu ortaya çıkacak kısıtlamalar, kullanıcıların ürünüümüzü kullanma kabiliyetini ciddi biçimde sınırlayarak, işimizi önemli düzeyde (olumsuz) etkileyecektir. Fakat birçok pazarda bu eğilimi yavaşlatma, muhtemelen tersine çevirme fırsatı vardır.

Şirketin tüm bilimsel ve hukuksal kaynaklarının şirket ilişkileri çalışmalarıyla bütünleşmesini gerektiren aşağıdaki üç kapsamlı stratejinin uygulamaya konulmasıyla bu eğilim durdurulabilir, muhtemelen tersine çevrilebilir.1- Çevresel sigara dumanı konusunda geçerli (endüstri çıkarlarıyla uyumlu – çevirenin açıklaması) bir bilimsel tartışmayı teşvik etmek ve ona katkıda bulunmak.2-Bu bağlamdaki bilimsel konuları, kısıtlamalar ve yasakların bilimsel dayanağının olmadığı anlayışının (bireysel, kurumsal) oluşmasına temel oluşturabilecek biçimde kullanmak. 3-Ağırlama endüstrisi mekânlarında, işyerlerinde, diğer sosyal alanlarda ve gerektiğinde evlerde, içenler ve içmeyenleri, hoşgörü, nezaket ve iyi havalandırma ilkelerine dayalı biçimde, ayarlamalar yaparak birlikte ağırlama biçimindeki uyum programı önlemlerini desteklemek”

Yukarıdaki bu alıntı, bu makale başlığının hemen altındaki alıntı (1) ile birlikte, endüstrinin, avm, kafe, restoran, otel gibi mekânlardaki sigara yasaklarına neden önem verdiğini, bu yasakları boşa çıkarmak için geliştirdiği uyum stratejisini çok iyi yansıtmaktadır. Bu şirketin dumansız hava sahası oluşturma çabalarını önlemek üzere Türkiye’de de eylem planı geliştirdiği, bu eylem planında ağırlama sektörüyle işbirliğinin ve uyum stratejisinin önemli öğeler olduğu görülmektedir (19). Türkiye’de 2009 Temmuz’undan beri kafeler ve restoranların kapalı alanları yasal olarak sigara içilemeyen alanlar oldu. Bunun üzerine kafe ve restoranlar, önlerinde yarı açık yarı kapalı alanlar veya camekânlar oluşturma seferberliği başlattılar ve müşterilerine bu alanları sigara içilir alanlar olarak sundular. Türkiye’de daha önce tanık olunmamış hızlı bir değişim yaşandı ve birkaç yıl içinde, önünde böyle bir alanı olmayan kafe ve restoran neredeyse kalmadı. Halen bu düzen sürüyor. Sonuç olarak Türkiye’de kafe ve restoranlardaki hayat, tütün ürünleri kullanımı yönünden, yasanın öngördüğü gibi değil, tütün endüstrisinin uyum projesinin tanımladığı gibi şekillenmiş oldu. Tütün endüstrisinin bu değişime maddi destek sağladığı da iddia edildi (17). Çocuklar ve erişkinlerin birlikte olduğu bu sosyal alanlar, çocuklar için bir yandan dumana maruz kalma yeri diğer yandan da sigaraya özenme yeri olarak işlev görüyor. Bu mekânlarda sigara veya nargile içilmesi, birçok insani

gereksinime eşlik eden sosyal beraberliklerin sigarayla veya nargileyle eşleşmesine aracılık etmekte, gençlerin sigaraya başlamasını kolaylaştırmaktadır. Uyum stratejisi nargile kafelerde de uygulanmaktadır. Nargile kafeler, bir endüstri hilesi ile bağımlılık yapıcı özelliği artırılmış kaçak aromatik nargile ürünlerini kullanarak gençlerin nikotin bağımlılığına adım atmalarına önemli katkı sağlamaktadır (4). Kafe ve restoranlarda kovid-19 salgını döneminde sigara içilmesi, maske kullanımını engellediği için kovid-19 salgınının yayılmasını da kolaylaştırabilir. Bu yönden de kafe ve restoranların durumu ivedilikle ele alınmalıdır.

Kafe ve restoranlarda tütün duman kirliliğinin durumu:

Türkiye’de 12 büyük şehirde yapılan temsil etme gücü olan bir araştırmaya (20) göre kafe ve restoranların tüm bölümleri, sigara içilmemesi gerekli kısım olarak belirlenen iç kısımlar, sigara içiminin yaygın olduğu camekânlı veya açılır kapanır bölmeler ve bu bölmelere yakın işletme dışı alanların hepsi, DSÖ standartlarının üzerinde kirli veya çok kirli bulundu. Hem yaz ve hem kış koşullarında kirlilik mevcuttu. En kirli alanlar iç kısımlar olarak saptandı.

Sonuç ve öneriler:

Türkiye’de tütün ürünleriyle başarılı bir mücadelede için gerekli politikalar ve bunların uygulanabilmesi için gerekli bir alt yapı önemli ölçüde geliştirilmiş durumdadır. Bu önemli bir başarıdır. Fakat yapılanlar tütün kullanım oranlarını düşürebilmek için yeterli olamamıştır. Çünkü tütün endüstrisi, yasa ile kabul edilmiş politikalara aykırı olarak karşı stratejiler geliştirmiş ve bunları uygulayarak tütün ürünleriyle mücadeleyi etkisizleştirmeye teşebbüs etmiştir. Türkiye’nin her yerinde kafe ve restoranlarda kısmen açık-kısmen kapalı camekânlı bölümler yaratılması bir tütün endüstrisi stratejisi olarak planlanmış ve Türkiye’nin her tarafında, tütün endüstrisi – ağırlama endüstrisi iş birliğiyle hayata geçirilebilmiştir. Ağırlama mekânları, avm, kafe, restoranlar ve diğer bazı alanlar yaygın olarak tütün dumanı maruziyetine yol açarak zarar vermeyi sürdürürken, sigarayı, çocukların ve gençlerin hoşuna giden sosyal beraberliklerin, kolay gözlenen, doğal ve özenilecek bir ögesi haline getirmiştir. Bu durumu ve endüstrinin bu makalede kısaca değinilen diğer bozucu müdahalelerini önlemeden tütünle mücadelede başarı beklenmemelidir. Tütün endüstrisi kontrol altına alınmalı veya yeniden Ulusal Tütün Tekeline dönüştürülmelidir. Ağırlama endüstrisinin sigaralı yaşama ihtiyacı yoktur. Araştırmalar, bu iş yerlerinin dumansız hava sahasına dönüşmesi halinde daha kazançlı iş yerlerine dönüşeceğini göstermektedir. Ağırlama endüstrisinin, tütün endüstrisi yerine sağlıklı toplum çabalarına kazanılması önemli bir ihtiyaçtır ve bu sağlanabilir. Tütünle

mücadelede yerel başarılı örnekler tüm ülkeye ve dünyaya güzel örnekler sağlayabilir. Sağlıklı kentler ancak bu tür katkılarla gerçekleştirilebilir.

Kaynaklar

- Philip Morris. Philip Morris and the hospitality industry. June 1995. Bates range: 2045517337-7347 URL: pmdocs.com
- Bireylerin tütün mamulü kullanma durumunun cinsiyet ve yaş grubuna göre dağılımı, 2010-2019. TÜİK Excel Tablosu. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1095
- Küresel Gençlik Tütün Araştırması (KGTA-2017)
- Sezer RE, Tanrıöver Ö, Arıkan GD, Kaçar M. Üniversite öğrencilerinde nargile odaklı tütün ürünleri kullanımı ve ilk denenen tütün ürünü ile tütün ürünü kullanıcısına dönüşme arasındaki ilişki. Turkish Journal of Family Medicine & Primary Care, 2018; 12 (4).
- Campaign for Tobacco-free Kids. Designed for addiction: How the tobacco industry has made cigarettes more addictive, more Attractive to kids and even more deadly. June 23, 2014
- Fellows JL et al. Annual Smoking-Attributable Mortality, Years of Potential Life Lost, and Economic Costs — United States, 1995—1999. MMWR, April 12, 2002 / 51(14);300-3
- *GBD 2017 Risk Factor Collaborators*. Global, regional, and national comparative risk assessment of 84 behavioural, environmental and occupational, and metabolic risks or clusters of risks for 195 countries and territories, 1990–2017: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2017. Lancet, 2018; 392: 1923–94
- Sezer RE. Bulaşıcı olmayan hastalık ile ilgili diğer etkenler: İkinci el ve üçüncü el tütün dumanı. Koçoğlu G, editör. Beslenme ve Diyet Bileşenleri ile Bulaşıcı Olmayan Hastalıklar Etkileşimine Güncel Yaklaşımlar. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Klinikleri; 2019. p.85-92.
- Tütün Kontrolü Strateji Belgesi 2018-2023 Eylem Planı
- S. Department of Health and Human Services. *Smoking Cessation. A Report of the Surgeon General*. Atlanta, GA: U.S. Department of Health and Human Services, Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Chronic Disease Prevention and Health Promotion, Office on Smoking and Health, 2020.
- Zeltner T, Kessler DA, Martiny A, Randera F. Tobacco Company Strategies to Undermine Tobacco Control Activities at the World Health Organization. Report of the Committee of Experts on Tobacco Industry (http://www.who.int/tobacco/policy/who_inquiry/en/).

- **Sezer RE.** Dünyada ve Türkiye’de sigara tüketim eğilimleri. *Hipokrat Dergisi*, 2002/03;11: 56-63.
- **Sezer RE.** Türkiye’nin sigara raporu: Ulusal Tütün Tekeli yeniden kurulmalıdır. *Bilim ve Ütopya*, Ekim 2006.
- Freudenberg N. *Lethal but Legal*. Oxford University Press, 2014.
- Dearlove JV, Bialous SA, Glantz SA. Tobacco industry manipulation of the hospitality industry to maintain smoking in public places. *Tobacco Control* 2002;11: 94–104.
- WHO regional Office for Europe. *Tobacco Control Playbook*. World Health Organization, 2019.
- Karakaş DG. Türkiye Tütün Sektöründe Piyasa-Yönelimli Dönüşüm. *Türk Toraks Derg* 2014; 15: 71-91 *Türk Toraks Derg* 2014; 15: 71-91
- Philip Morris US. *Worldwide Regulatory Affairs Five Year Plan 1995-1999*. Bates range: 20518243789-2051824398. URL: pmdocs.com
- Philip Morris. IARC ETS Plan for Turkey. 17 October 1995. <https://www.industrydocumentslibrary.ucsf.edu/tobacco/docs/#id=ksxn0086>
- Kaplan et al. Evaluation of secondhand smoke using PM2.5 and observations in a random stratified sample in hospitality venues from 12 cities. *Environmental Research and Public Health* 2019; 16, 1381; doi:10.3390/ijerph16081381).